

Katarina Lončarević³³
Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Beogradu

FEMINISTIČKA EPISTEMOLOGIJA: NASTANAK, RAZVOJ I KLJUČNI PROBLEMI*

Apstrakt

Tekst predstavlja kritičko razmatranje nastanka i razvoja feminističke epistemologije od 1980-ih godina do današnjih dana. Feministička epistemologija nastaje jednim delom kao kritika tradicionalne epistemologije i dualizama koji su u osnovi tradicionalnih epistemoloških projekata. Sa druge strane, feminističke epistemologije se ne zadržavaju samo na nivou puke kritike već razvijaju i alternativne teorije maskulinističkim teorijama saznanja. Feminističke epistemologije počivaju na uverenju o vezi između znanja i moći i tvrde da ne postoje epistemološka razmatranja koja nisu istovremeno i politička. Veza između znanja i politike može se videti na primeru najrazvijenijih feminističkih epistemoloških teorija – *standpoint* teorija koje imaju različite oblike i varijante. Tekst pokazuje područje feminističke epistemologije kao izuzetno dinamično, kao područje u kome su već razvijene takozvane unutrašnje kritike različitih pristupa saznanjnoj problematici. Kao primer unutrašnjeg spora, tekst razmatra pristup takozvanog feminističkog postmodernizma u čijem okviru su razvijene kritike *standpoint* teorija.

Ključne reči: epistemologija, tradicionalna epistemologija, politika, savremene feminističke epistemologije, *standpoint* teorije, feministički postmodernizam

33 E mail: katarina.loncarevic@fpn.bg.ac.rs

* Ovaj rad je realizovan u okviru projekta *Rodna ravnopravnost i kultura građanskog statusa: istorijska i teorijska utemeljenja u Srbiji* (47021), koji finansira Ministarstvo za prosvetu i nauku Republike Srbije u okviru programa Integralnih i interdisciplinarnih istraživanja za period 2011–2014. godine.

NASTANAK FEMINISTIČKE EPISTEMOLOGIJE

Tradicionalno epistemološko rasuđivanje, ustanovljeno sa Dekartom (René Descartes) i njegovom teorijom bazičnosti, prema kome ukoliko znanje nema apsolutnu osnovu ono i ne može da se kvalifikuje kao znanje i istina,³⁴ bilo je predmet oštrih kritika tokom druge polovine dvadesetog veka od strane postmodernističkih mislilaca, nekih analitičkih epistemologa, ali i feminističkih teoretičarki.

Feminističke teoretičarke pod uticajem postmodernističkih uvida posmatraju prosvetiteljski epistemološki projekat kao utemeljen na nekoliko hijerarhijskih dualizama, kao što su dualizam subjekta i objekta saznanja, ili racionalnog i iracionalnog. Međutim, „[f]eministkinje tvrde da su dualizmi koji se nalaze u korenu prosvetiteljske misli rezultat fundamentalnog dualizma između muškog i ženskog. U svakom od dualizama na kojima počiva prosvetiteljska misao, racionalno/iracionalno, subjekt/objekt, kultura/priroda, muško je povezano sa prvim elementom, a žensko sa drugim. I, u svakom od tih slučajeva, muški element je privilegovan u odnosu na ženski“³⁵. Prema tome, feministički napad na dualizme prosvetiteljske epistemologije je još radikalniji od postmodernističkih koji su, pre svega, bili usmereni protiv traganja za arhimedovskom tačkom kao apsolutnom osnovom za znanje iz koje se sva znanja usvajaju/stiču. Feminističke teoretičarke će se složiti sa postmodernistima da je traganje za arhimedovskom tačkom rezultat *privilegovanja* racionalnog diskursa, koji odlikava jedan od osnovnih dualizama na kojima počiva tradicionalna epistemologija – dualizam između racionalnog i iracionalnog. Međutim, feminističke teoretičarke će dodati i sledeće: „svi dualizmi prosvetiteljske misli su određeni osnovnim dualizmom muško/žensko, [i] ... ovaj dualizam nije simetričan. ... Žena se uvek definiše kao ono što muškarac *nije*. ... [O]na je 'minus muško' koji se identifikuje sa kvalitetima koji njoj nedostaju“³⁶.

Za feministkinje, problem sa prosvetiteljskim epistemološkim projektima ne sastoji se samo u njihovom privilegovanju apstraktne racionalnosti, već u činjenici da je 'apstraktna racionalnost' povezana sa muškarcima, dok su žene isključene iz domena racionalnosti i postavljene unutar onog iracionalnog. Drugo, problem za feministkinje u tradicionalnom epistemološkom okviru nije samo u tome što se subjekt definiše kao transcendentalan subjekt, ili kao generički čovek, već u činjenici da je taj subjekt muškog roda. Usmerenost na muškarca,

34 René Descartes, *Meditacije o prvoj filozofiji*, Plato, Beograd, 1998.

35 Susan Hekman, *Gender and Knowledge: Elements of a Postmodern Feminism*, Polity Press, Cambridge, 1990, p. 5.

36 Ibidem, pp. 30–31.

koja je karakteristična za ovaj projekat, povlači epistemologiju koja isključuje žene. Žene se ne definišu kao subjekti, već samo kao objekti, predmeti saznanja. Dakle, čini se da feministička kritika tradicionalne epistemologije kao maskulinističke dodaje komponentu koja nedostaje u kritikama postmodernističkih mislilaca i da „feministička teorija ... u pravom smislu te reči pripada terenu postmodernističke filozofije“³⁷.

Uprkos nekim važnim sličnostima između feminizma i postmodernizma, i uticaja koji je postmodernistička filozofija izvršila na razvoj feminističke epistemologije, postoje još važnije razlike koje navode neke teoretičarke da budu više nego sumnjičave povodom prihvatljivosti postmodernističkih projekata za feminističke potrebe. Postoji „u najboljem slučaju, nelagodan odnos između postmodernista i feministkinja“³⁸, naročito ako se ima u vidu izuzetno složen odnos između feminizma i prosvetiteljske tradicije. Drugim rečima, svi feminizmi, bez obzira na međusobne razlike, osporavaju dihotomiju muško/žensko u obliku u kome je ona definisana u zapadnoj epistemološkoj misli, ali, istovremeno, određeni pravci u feminizmu, kao što su liberalni i marksistički/socijalistički feminizam, imaju prosvetiteljske korene koji su očevidni u njihovom zalaganju i naglašavanju pojmova kao što su: autonomija, prava, oslobođenje i emancipacija. Određeni pravci u feminizmu kritikuju prosvetiteljske dualizme, ali odbijaju da u isto vreme usvoje postmodernističke predloge za urušavanje svih dualizama tradicionalnog projekta. Prema tome, ne postoji konsenzus među feminističkim teoretičarkama povodom toga kako bi trebalo reagovati i teoretisati o izloženim i raskrinkanim dualizmima tradicionalne epistemologije. Na primer, iako je pojam razuma u prosvetiteljskoj misli povezan sa muškarcima, a ne sa ženama, i iako se „od Grka, racionalnost definiše kao maskulini način mišljenja koji isključuje žene“³⁹, feminističke reakcije na ovaj problem su prilično različite. Liberalne feministkinje veruju da je kartezijanska koncepcija racionalnosti takva da se ona može otvoriti da uključi žene, dok marksističke/socijalističke feministkinje smatraju da muški načini saznanja uključuju iskrivljavanje znanja i istine, i da racionalnost/razum treba tako redefinisati da se može primeniti na žene. Radikalne feministkinje, pak, žele da zadrže dualizam racionalno/iracionalno i da obrnu privilegovanje. I, konačno, takozvane 'postmodernističke' feministkinje pokušavaju da izbegnu prosvetiteljsku 'zamku' zadržavanja dualizama zato što veruju da jedino rešenje za feminizam predstavlja „dekonstrukcija i transformacija ... [tradicionalne] epistemologije u kojoj je dualizam ukorenjen. To uklju-

37 Flax, J., "Postmodernism and Gender Relations in Feminist Theory", *Signs*, vol.12, no. 4, 1987, p. 625.

38 Susan Hekman, *Gender and Knowledge: Elements of a Postmodern Feminism*, op. cit., p. 2.

39 Ibidem, p. 47.

čuje ... odbacivanje unitarnog jezika u korist pluralnosti jezika koji ne streme ka stvaranju nove ortodoksije, unitarne 'istine'⁴⁰.

Sličan problem pojavljuje se u feminističkom rasuđivanju o tradicionalnom dualizmu između subjekta i objekta saznanja. 'Šta bi trebalo da uradimo sa subjektom saznanja/saznavaoce?' pitanje je koje nema jedan odgovor u feminizmu. Iako je istorija zapadnog mišljenja istorija u kojoj samo muškarci mogu biti subjekti saznanja dok su žene uvek i samo objekti, šta bi bilo 'pravo' rešenje za feminizam u pogledu ovog dualizma? Da li ćemo da pretvorimo žene u kartezijanske subjekte, ili ćemo da odbacimo taj subjekt i da ga rekonceptualizujemo? Da li ćemo da rekonceptualizujemo tradicionalni subjekt prihvatajući ili ne postmodernističke predloge? Sva ova pitanja su od najveće važnosti za feminističke epistemologije i one daju različite odgovore i moguća rešenja zavisno od njihovih teorijskih i političkih obaveza. Međutim, ove razlike i sporenja među feministkinjama nisu rezultirale nekakvim teorijskim 'očajanjem'. Suprotno, ove razlike i sporenja su izuzetno produktivni za heterogeno polje istraživanja koje zovemo 'feministička epistemologija'.

ŠTA JE SAVREMENA FEMINISTIČKA EPISTEMOLOGIJA?

„Šta je [onda] 'feministička epistemologija'? Kada su teoretičarke drugog talasa prvo počele da koriste termin 'feministička epistemologija', on se nije odnosio na prepoznatljivo polje rada. Taj termin se pre odnosio na skup teorijskih i političkih problema koji se tiču prikaza saznanja'⁴¹.

Od sredine 1980-ih, kada je termin uveden, do danas,⁴² feministički rad unutar epistemologije ne samo što je stvorio posebno polje istraživanja, već takođe i različite, heterogene i složene feminističke pristupe epistemološkim problemima.⁴³

Iako feministički rad u epistemologiji počinje kao *kritika* tradicionalne epistemologije, shvaćene kao jedne od ključnih *filozofskih* disciplina, njen dalji razvoj je pokazao da ne možemo da „ograničimo feminističke epistemologije tako što će pripadati jednoj akademskoj disciplini kao što je filozofija. ... [D]ok

40 Ibidem, p. 47.

41 Kirsten Campbell, *Jacques Lacan and Feminist Epistemology*, Routledge, New York, 2004, p. 7.

42 Neke feminističke teoretičarke, kao na primer Doroti Smit (Dorothy Smith), počinju da se bave epistemološkim problemima već tokom 1970-ih. Međutim, termin 'feministička epistemologija' i polje istraživanja kao takvo pojavljuju se tokom 1980-ih.

43 Feministička epistemologija uopšte, kao i klasifikacija teorijskih pozicija u anglo-američkom feminizmu u: Katarina Lončarević, „Status epistemološkog istraživanja u feminističkoj teoriji u svetu i Srbiji“, *Genero*, no. 8/9, 2006, pp. 37–43.

ovo istraživanje često upotrebljava filozofske termine i koristi ih kao analitičke kategorije, ono takođe preoblikuje i menja te termine i koristi ih kao pojmovne markere, a ne kao disciplinarne tvrdnje. ... [F]eministička epistemologija je nužno politička i interdisciplinarna zato što postavlja pitanja o epistemologiji koju filozofija tradicionalno isključuje iz teorije saznanja, ili na koja konvencionalna filozofija ne želi da odgovara⁴⁴.

Prema tome, cilj feminističke epistemologije nije samo da se iznesu kritike maskulinističkih teorija saznanja, tradicionalnih ili savremenih, već da se proizvedu i razviju *alternativni* epistemološki prikazi i teorije u množini, u kojima žene nisu samo objekti, već pre svega subjekti saznanja.

Sandra Harding 1986. godine uvodi po prvi put klasifikaciju feminističkih epistemologija koja podrazumeva tri opšta pristupa: *feministički empirizam*, *feminističke standpoint teorije* i *feministički postmodernizam*.⁴⁵ Ove tri pozicije Harding u početku razume kao suštinski kontrastne okvire, iako je dalji razvoj feminističkih epistemologija doprineo većoj fluidnosti bar nekih granica, sa jedne strane, i priznanju da sama klasifikacija ne može da zahvati sve varijante feminističkih pristupa epistemološkim problemima, sa druge. Iako se čini da ovu klasifikaciju treba posmatrati kao provizornu u najboljem slučaju, ona je ipak i dalje prihvaćena od strane mnogih feministkinja kao merodavna.⁴⁶

U nastavku teksta pratiću ovu klasifikaciju, iako je jasno da ona nije ni potpuna ni definitivna, pre svega iz razloga što su dva od ova tri prvobitno formulisana epistemološka okvira i shvaćena kao suprotstavljena – feminističke *standpoint* teorije i feministički postmodernizam, i zato što njihove predstavnice zaista i vide svoje pristupe kao suprotstavljene.

Jedan od predloženih pristupa neće biti razmatran – pozicija takozvanog feminističkog empirizma. Ova struja u feminističkoj epistemologiji bavi se epistemološkim problemima ukoliko su oni relevantni za filozofiju nauke i naučnu metodologiju. Feministički empirizam, zatim, radi manje ili više unutar okvira

44 Kirsten Campbell, *Jacques Lacan and Feminist Epistemology*, op. cit., pp. 8–9. Ista poenta se može videti i u: Linda Alcoff and Elizabeth Potter, "Introduction: When Feminisms Intersect Epistemology" in Linda Alcoff and Elizabeth Potter (eds.), *Feminist Epistemologies*, Routledge, London, 1993b, pp. 2–3.

45 Sandra Harding, *The Science Question in Feminism*, Cornell University Press, Ithaca, 1986, pp. 24–29.

46 Upor. Mary Hawkesworth, "Knowers, Knowing, Known: Feminist Theory and Claims of Truth", *Signs*, vol.14, no. 3, 1989, pp. 533–557; Mary Hawkesworth, *Feminist Inquiry: From Political Conviction to Methodological Innovation*, Rutgers University Press, New Brunswick, NJ, 2006; Iris Mendel, *Knowledge/Power/Empowerment: Feminism and the Politics of Epistemology*, 2007, available from: <http://www8.umu.se/kvf/aktuellt/ppf/imendel.pdf> (Accessed January 22nd 2012).

mainstream filozofije i metodologije nauke. Harding opisuje ovu poziciju u knjizi iz 1986. godine kao vrstu epistemologije koja tvrdi da je androcentrična nauka 'loša nauka' koja se može izbeći većom naučnom strogošću i strogom primenom tradicionalnih naučnih normi: dok su određene naučne oblasti iskrivljene zbog rodno zasnovane ideologije, metode naučnog istraživanja su neupitne. Harding, nažalost, nudi 1986. godine pojednostavljeni prikaz feminističkog empirizma, koji, zatim, ispravlja u narednoj knjizi, objavljenoj 1991. godine,⁴⁷ u kojoj shvata da vodeće teorije u feminističkom empirizmu ne objašnjavaju primere seksizma i androcentrizma kao 'lošu nauku', i ne prihvataju tradicionalne naučne norme kao prihvatljive korektive. Današnje feminističke empirističke teorije tvrde da je naučni proces pre svega društveni proces, i da subjekt saznanja ne može biti individualna tradicionalna epistemologije, već su to zajednice ili, u nekim verzijama ove teorije, naučne zajednice.⁴⁸ U svakom slučaju, ova pozicija neće biti razmatrana zato što njeno područje rada nije deo mojih teorijskih interesovanja u ovom tekstu.

Druga pozicija u heterogenom polju feminističke epistemologije je pozicija takozvanih feminističkih *standpoint*⁴⁹ teorija. Ove teorije, bar u anglo-američkom feminizmu, predstavljaju „najrazvijenije primere ... konstrukcije feminističkih modela saznavanja“⁵⁰, ali i najkontroverznije predloge unutar područja feminističke epistemologije. Glavna teza ovih teoretičarki glasi da je znanje uvek posredovano brojnim faktorima, kao što su naročita pozicija saznavaoaca/saznavalaca u specifičnom društvenom, političkom svetu, u specifičnim istorijskim trenucima. Glavni izvori za feminističke *standpoint* teorije su Hegelova 'Priča o gospodaru i robu', iz *Fenomenologije duha*, i Marksova (Karl Marx) i Lukačeva

47 Sandra Harding, *Whose Science? Whose Knowledge?*, Open University Press, Milton Keynes, 1991.

48 Vodeće predstavnice feminističkog empirizma su Helen Longino i Lin Nelson (Lynn Nelson). Upor. Helen Longino, *Science as Social Knowledge*, Princeton University Press, Princeton, 1990; Helen Longino, "Subjects, Power and Knowledge: Description and Prescription in Feminist Philosophies of Science" in: Linda Alcoff and Elizabeth Potter (eds.), *Feminist Epistemologies*, op. cit., 1993, pp. 101–120; Lynn Nelson, „Epistemological Communities“, in: Linda Alcoff and Elizabeth Potter (eds.), *Feminist Epistemologies*, op. cit., 1993, pp. 121–150.

49 Termin *standpoint* ima više prevoda. U literaturi ga često susrećemo u sledećim značenjima/prevodima: 'gledište', 'stanovište', 'način mišljenja' i 'stav'. U Webster-ovom *on-line* rečniku stoji objašnjenje da je *standpoint*, „pozicija iz koje se posmatraju predmeti ili principi i u skladu sa kojom se oni porede i prosuđuju“. Iako svaki od ponuđenih prevoda, pa i Webster-ovo objašnjenje, zahvataju bar neku od dimenzija ovog termina, ono što se gubi u svakome od njih je njegov dinamički aspekt: *standpoint*, kao što će biti jasno iz analize u trećem poglavlju, nije unapred data pozicija, niti nepromenljiva i statična pozicija. *Standpoint* uvek podrazumeva borbu i promenu. Iz tog razloga, u nastavku teksta, ostavljam termin *standpoint* u njegovom izvornom obliku iako sam svesna da, povremeno, ostavljanje engleskih termina dovodi do problematičnih i 'rogobatnih' jezičkih konstrukcija u srpskom jeziku.

50 Kirsten Campbell, *Jacques Lacan and Feminist Epistemology*, op. cit., p.16.

(Georg Lukács) teorija o proletarijatu.⁵¹ Prema analogiji sa marksističkom tvrdnjom o epistemičkoj privilegiji proletarijata nad ključnim ekonomskim, sociološkim i istorijskim pitanjima, različite verzije feminističkih *standpoint* teorija zasnivaju svoje tvrdnje o epistemičkoj privilegiji različitih osobina ženske društvene situacije. Klasa, rasa, rod i seksualnost nužno strukturiraju i postavljaju granice saznavaoцу i njegovom/njenom razumevanju stvarnosti i, prema tome, utiču na sve sazajne tvrdnje. Iako postoje *različite standpoint* epistemologije, *sve* ipak, bez obzira na razlike, tvrde da određene pozicije proizvode 'manje lažno', 'bolje', čak 'tačno' i 'istinito' razumevanje sveta.

Treća pozicija u feminističkoj epistemologiji, koju je Harding uvela 1986. godine, jeste pozicija takozvanog feminističkog postmodernizma, koji se pojavio unutar ovog polja kao *kritika* feminističkih *standpoint* teorija. Ova struja feminističke epistemologije dovodi „perspektivizam koji su uvele *standpoint* epistemologije do svog logičkog zaključka ... i koristi 'situiranost' svakog konačnog posmatrača u naročitom društvenopolitičkom, istorijskom kontekstu da bi se osporila mogućnost tvrdnji da neka perspektiva sveta može da izbegne činjenicu da je delimična“⁵².

U nastavku teksta ukazaću na ključne karakteristike dva suprotstavljena pristupa epistemološkim problemima u feminističkoj teoriji koji predstavljaju osnovu njihovih sporova. Pri tome, sam termin 'epistemologija' se pre svega ne koristi tako da se odnosi samo na epistemologiju kao filozofsku disciplinu. Epistemologija kao *filozofska* disciplina pretrpela je brojne napade na svoju autonomiju počevši od druge polovine dvadesetog veka. Pošto je kartezijski projekat traganja za apsolutnim osnovama ili temeljima znanja u potpunosti napušten u *mainstream* epistemologiji, ali i od strane postmodernističkih mislilaca i feministkinja, verujem da je moguće *redefinisati* sam pojam. Naime, ne moramo da tretiramo epistemologiju kao Dekartovu kreaciju ili kao „ispitivanje sticanja znanja koje se postiže preko suprotnosti saznavajućeg subjekta i saznatog objekta“⁵³, što je prosvetiteljska verzija njene definicije. Nismo prinuđeni da sle-

51 Upor. Elizabeth Anderson, "Feminist Epistemology and Philosophy of Science", in: Edward N. Zalta (ed.), *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 2000, available from: <http://plato.stanford.edu/archives/sum2004/entries/feminism-epistemology/>, (accessed March 8th 2012); Nadine Changfoot, "Feminist Standpoint Theory, Hegel and the Dialectical Self: Shifting the Foundations", *Philosophy & Social Criticism*, vol. 30, no. 4, 2004, pp. 477–502; Nancy Hartsock, *Money, Sex, and Power: Toward a Feminist Historical Materialism*, Longman, New York; Nancy Hartsock, "The Feminist Standpoint: Developing the Ground for a Specifically Feminist Historical Materialism" in: Sandra Harding (ed.), *Feminism and Methodology*, Indiana University Press, Bloomington, IN, 1987, pp. 157–180; Nancy Hartsock, "Comment on Hekman's 'Truth and Method: Feminist Standpoint Theory Revisited': Truth or Justice?", *Signs*, vol. 22, no. 2, 1997, pp. 367–374.

52 Mary Hawkesworth, "Knowers, Knowing, Known: Feminist Theory and Claims of Truth", op. cit., pp. 536–537.

53 Susan Hekman, *Gender and Knowledge: Elements of a Postmodern Feminism*, op. cit., p. 9.

dimo Dekartovu i preporuku filozofa prosvjetiteljstva da epistemologiju treba držati na bezbednoj distanci od političkih, društvenih i kulturnih uticaja. Činjenica da je tradicionalni epistemološki projekat pretrpeo kritike koje su ukazale na njegove granice ne znači i automatsko napuštanje epistemoloških problema i pitanja poput onih vezanih za pojam (istinitog) znanja i statusa subjekta saznanja/saznavaoca. Epistemološki problemi su i dalje važni iako ih više ne razmatramo u tradicionalnom filozofskom okviru. Prema tome, sa jedne strane, epistemologiju ne bi trebalo više razumeti kao „projekat [koji podrazumeva] teoriju bazičnosti i anti-skepticizam. ... [E]pistemologiju [bi trebalo razumeti] kao teoretisanje o znanju“⁵⁴ uopšte. Međutim, sa druge strane, i što je još važnije za ovaj tekst, epistemologiju bi trebalo posmatrati kao neodvojivu od politike. Nema epistemoloških istraživanja koja nisu u isto vreme politička, i upravo je to glavna odlika feminističke epistemologije. Ovaj tekst pristupa epistemologiji kao interdisciplinarnom području, području u kome se osnovni pojmovi i problemi razmatraju u njihovim društvenim, političkim i kulturnim dimenzijama.

FEMINISTIČKE STANDPOINT TEORIJE

Teško je pisati o feminističkoj *standpoint* epistemologiji generalno zato što su različite teoretičarke poput Doroti Smit, (ranih radova) Džejn Fleks (Jane Flax), Patriše Hil Kolins (Patricia Hill Collins), Nensi Hartsok (Nancy Hartsock), Sandre Harding, Hilari Rouz (Hilary Rose), Alison Džagar (Alison Jaggar) i mnoge druge podvedene pod etiketu 'feminističke *standpoint* teoretičarke'. Neke rane skice onoga što je kasnije postala *standpoint* teorija u feminizmu mogu se naći u sociološkim radovima Doroti Smit iz 1974. godine.⁵⁵ Međutim, prvi feministički esej sa specifičnim ciljem da se razvije „važno epistemološko oruđe za razumevanje i suprotstavljanje svim oblicima dominacije – feministički *standpoint*“⁵⁶ je esej „Feministički standpoint: razvijanje osnova za specifično feministički istorijski materijalizam“ koji je napisala Nensi Hartsok 1983. godine.

Kao *specifičan* teorijski pristup u feminističkoj teoriji i unutar feminističke epistemologije, 'feministički *standpoint*' se prvi put pojavljuje kao etiketa u knjizi Sandre Harding iz 1986. godine, *Pitanje nauke u feminizmu* (*The Science Question in Feminism*), za jednu od tri teorijske pozicije koje Harding uočava i definiše.

54 Linda Alcoff, *Real Knowing: New Versions of the Coherence Theory*, Cornell University Press, Ithaca and London, 2008, p. 4.

55 Upor. Dorothy Smith, "Women's Perspective as a Radical Critique of Sociology", *Sociological Inquiry*, no. 44, 1974, pp. 7–13.

56 Nancy Hartsock, "The Feminist Standpoint: Developing the Ground for a Specifically Feminist Historical Materialism", op. cit., p.158.

Standpoint teorije, feminističke i nefeminističke, tvrde da predstavljaju svet iz posebne društveno situirane *perspektive*, koja tvrdi i poseduje epistemičku privilegiju ili autoritet. Njihovi koreni ili rane formulacije mogu se naći u Hegelovoj dijalektici gospodar-rob iz *Fenomenologije duha* i u Marksovoj i marksističkoj teoriji o epistemičkoj privilegiji proletarijata nad ključnim pitanjima ekonomije, sociologije i istorije. Ako govorimo o feminističkim *standpoint* teorijama uopšte, možemo da ih posmatramo kao jednu vrstu kritičkih teorija sa ciljem da se osnaže žene radi poboljšanja i prevazilaženja njihove sadašnje situacije. Kao kritičke teorije, one predstavljaju društveni svet u skladu sa interesima potčinjenih/žena, koji/e su predmeti istraživanja. One takođe razvijaju prikaz tog sveta koji će omogućiti ženama da *razumeju* svoje probleme. I konačno, ove teorije razvijaju prikaze sveta koji su *korisni* ženama u njihovom naporu da poboljšaju i promene svoju situaciju.⁵⁷

Nužno je razumeti da feminističke *standpoint* teorije *nikada* ne tvrde epistemičku privilegiju potčinjenih/marginalizovanih/žena nad čitavim poljem znanja i u svim saznavnim domenima. Ono što *standpoint* teorije obično čine jeste da *ograničavaju* domet svojih tvrdnji: cilj je da se razvije znanje koje bi bilo *korisno* za potčinjene/marginalizovane grupe u društvu da bi one razumele i prevazišle svoje probleme. *Standpoint* teoretičarke takođe naglašavaju da feministički *standpoint* nije nikakvo nasleđe niti društvena datost, već *dostignuće, projekat*. Feministički *standpoint* je rezultat promišljanja o ženskom iskustvu i mišljenju, o tome kako promeniti poziciju marginalizovanih preko kolektivne političke akcije.⁵⁸ Prema tome, feministički *standpoint* možemo shvatiti kao „interpretativan okvir koji je posvećen razumevanju kako znanje ostaje centralno i za održavanje i za promenu nepravednih sistema moći“⁵⁹. Taj interpretativan okvir se može upotrebiti na različite načine, zavisno od različitih pozicija i interesa feminističkih epistemologija. Za potrebe ovoga teksta, ukazaću na neke bitne momente *standpoint* teorije Nensi Hartsok.⁶⁰

57 Za opšti prikaz feminističkih *standpoint* teorija, vidi Elizabeth Anderson, "Feminist Epistemology and Philosophy of Science", op. cit.; Elizabeth Anderson, "How Not to Criticize Feminist Epistemology: a Review of *Scrutinizing Feminist Epistemology*", 2004, available from: <http://www.personal.umich.edu/%7Eeanderson/hownotreview.html>, (accessed February 15th 2012); Sandra Harding, *The Science Question in Feminism*, op. cit.; Sandra Harding, *Whose Science? Whose Knowledge?*, op. cit.

58 Upor. Elizabeth Anderson, "How Not to Criticize Feminist Epistemology: a Review of *Scrutinizing Feminist Epistemology*", op. cit.

59 Patricia Hill Collins, "Comment on Hekman's 'Truth and Method: Feminist Standpoint Theory Revisited': Where's the Power?", *Signs*, vol. 22, no. 2, p. 375.

60 Ono što sledi ne bi trebalo shvatiti kao detaljnu analizu epistemološke teorije Nensi Hartsok već samo ukazivanje na neke elemente koji su ključni za razumevanje logike feminističkih *standpoint* teorija koje su, zatim, postale predmet kritika takozvanog feminističkog postmodernizma.

Gradeći na klasičnim *standpoint* teorijama, naročito onim koje su razvili Marks i Lukač, Hartsok želi da istraži epistemološke konsekvence tvrdnje da se ženski životi strukturalno razlikuju od života muškaraca u savremenim zapadnim kapitalističkim društvima. Ona želi da ispita konsekvence tvrdnje da „žene i muškarci stvaraju svoje sopstvene stvarnosti preko različitih aktivnosti i iskustava“⁶¹. Za Hartsok, ženski životi pružaju posebnu i privilegovanu tačku za razmatranje muške dominacije, koja može da utemelji važnu kritiku falocentričnih institucija i ideologije, koje sačinjavaju kapitalistički oblik patrijarhata. I, „[b]aš kao što je Marksu razumevanje sveta iz standpoint-a proletarijata omogućilo uvid u buržoasku ideologiju, tako i feministički standpoint može da nam omogući razumevanje patrijarhalnih institucija i ideologija kao perverzних inverzija humanijih društvenih odnosa“⁶².

Rani esej Hartsok iz 1983. godine je važan ne samo zato što predstavlja jedan od prvih pokušaja u anglo-američkom feminizmu da se razvije alternativna epistemologija u odnosu na prevladavajuće maskulinističke, već i zato što u njemu ova autorka postavlja neke od ključnih pretpostavki svoje *standpoint* epistemologije, koje nije menjala u kasnijem periodu.

Prvo, ona tvrdi da je znanje situirano i perspektivističko, i da postoje brojne pozicije iz kojih se znanje proizvodi – žene i muškarci stvaraju svoje sopstvene stvarnosti i razumevanja tih stvarnosti preko svojih različitih aktivnosti i iskustava u društvu. Drugo, iako postoji množina *standpoint*-a iz kojih se znanje proizvodi, ne sledi da će 'istina' i 'istinито znanje' biti množveni. Marksistički teorijski *background* sprečava Hartsok da izvede taj zaključak i ona tvrdi da „standpoint ... nosi sa sobom uverenje da postoje neke društvene perspektive iz kojih, bez obzira na dobre namere, stvarni odnosi ljudi jednih sa drugima i sa prirodnim svetom nisu vidljivi“⁶³. Treće, marksistički teorijski background je takođe očevidan u njenoj tvrdnji da „pojam *standpoint*-a strukturіше epistemologiju na poseban način. ... [O]n postulira dualitet stvarnosti, gde dublji nivo ili suština i uključuje i objašnjava 'površinu' ili pojavu, i ukazuje na logiku preko koje pojava preobrće i iskrivljava dublju stvarnost“⁶⁴.

Ova tri elementa standpoint epistemologije Nensi Hartsok ostaju nepromenjena u svim kasnijim verzijama njene teorije, tako da ona i dalje tvrdi da različite materijalne situacije vode različitom razumevanju društvenih odnosa ('stvarnosti'), i da će dominantna grupa u društvu proglasiti svoju perspektivu

61 Susan Hekman, "Truth and Method: Feminist Standpoint Theory Revisited", *Signs*, vol. 22, no. 2, 1997a, p. 343.

62 Nancy Hartsock, "The Feminist Standpoint: Developing the Ground for a Specifically Feminist Historical Materialism", op. cit., p. 159.

63 Ibidem, p. 159.

64 Ibidem, p. 160.

kao 'istinitu' i 'stvarnu' dok istovremeno odbacuje sve ostale mogućnosti i predloge. Međutim, razumevanje ('znanje') dominantne grupe je ideološko, delimično, iskrivljeno i perverzno, dok vizija potčinjenih nije: razumevanje (znanje) sveta/ društvene stvarnosti iz pozicije potčinjenih razotkriva istinite odnose između ljudskih bića, pa je, prema tome, oslobađajuće. U isto vreme, Hartsok takođe nastavlja da tvrdi da feministički standpoint nije datost, već političko dostignuće: on ne nastaje direktno i neposredovano iz ženskog iskustva, već je rezultat razmišljanja o tom iskustvu. Feminističko znanje i epistemologije su „u stanju bitke“⁶⁵. Znanje za potčinjenog izbija iz borbe protiv i iz refleksije o potčinjenosti. Za feminističke *standpoint* teoretičarke, kao što su Hartsok i Harding, činjenica da se žene bore protiv muške prevlasti i dominacije čini istraživanje koje počinje iz njihovih života više verovatnim u pogledu dostizanja 'istinitih', 'skoro potpunih' vizija društvene stvarnosti od onih koje su dostupne samo sa muške strane borbe: „ova potreba za borbom naglašava činjenicu da feministički standpoint nije nešto što neko ima tako što to tvrdi. On je dostignuće“⁶⁶.

Ova teorija, u različitim varijantima, razvijena od strane različitih teoretičarki, ima dosta spornih momenata, ali iz feminističke perspektive najsporniji je upravo centralni pojam teorije – epistemički privilegovani status marginalizovane grupe, odnosno žena. Čini se da feministički standpoint ne može da izbegne kritiku da tvrdnja o distinktivnoj ženskoj 'perspektivi', koja ima privilegovani uvid u realnost, zavisi od pojma identiteta koji je zajednički svim ženama, pošto sve imaju iskustvo socijalne marginalizacije. To znači da je u osnovi feminističke *standpoint* teorije pojam uniformnog i univerzalnog ženskog iskustva koje u potpunosti zanemaruje društvene, istorijske i kulturne razlike među ženama. Zatim, kada je Marks razvio svoju varijantu standpoint teorije, on je pošao od modela centar – periferija, smatrajući da je klasni konflikt centralni fenomen koji izaziva sve ostale vrste konflikata poput seksizma ili rasizma. Međutim, danas se u feminizmu smatra da nije više prihvatljivo da se bilo koja vrsta grupne nejednakosti smatra centralnom za sve druge vrste nejednakosti, jer se one presecaju na složene načine. Iz toga bi sledilo da žene ne mogu imati privilegovani epistemički pristup sopstvenoj potčinjenosti, jer ona ima različite oblike za različite žene, zavisno od njihove rase, klase ili seksualne orijentacije. Pitanja koja se onda postavljaju glase: da li je moguće nešto poput jedinstvenog *standpoint*-a svih žena? I da li se pod *standpoint*-om svih žena možda ne unosi perspektiva relativno privilegovanih belih žena? Ta pitanja vode ka razmatranjima feminističkog postmodernizma.

65 Sandra Harding, "Feminism, Science and the Anti-Enlightenment Critique", in: Linda Nicholson (ed.), *Feminism /Postmodernism*, Routledge, New York/London, 1990, p. 90.

66 Sandra Harding, *Whose Science? Whose Knowledge?*, op. cit., 127.

FEMINISTIČKI POSTMODERNIZAM

Feministički postmodernizam kao orijentacija unutar polja feminističke epistemologije, koje identifikuje Harding, predstavlja struju koja, uprkos složenom odnosu između feminizma i prosvetiteljstva, i uprkos prosvetiteljskim korenima feminizma, smatra da feminizam ipak više pripada terenu postmodernizma nego prosvetiteljstva.⁶⁷

Iako feministički postmodernizam deli sa *standpoint* teoretičarkama kritiku maskulinističke tradicionalne epistemologije, za razliku od *standpoint* teorija, ove teoretičarke prihvataju postmodernizam zbog njegove kritike prosvetiteljskog epistemičkog okvira. U polju feminističkih epistemologija, one obično razvijaju *kritike* utvrđenih/predloženih teorija saznanja, pa zato i ne čudi što su glavne mete njihovih kritika upravo *standpoint* teorije.

Feminističke postmodernističke kritike predloženih teorija saznanja obično su zasnovane na nekoliko principa. Prvo, ove teoretičarke ne dozvoljavaju ništa manje od potpunog odbacivanja svih dualizama koji obezbeđuju osnovu tradicionalne epistemologije, zato što svi ti dualizmi počivaju na osnovnoj dihotomiji između muškog i ženskog, i koji kao svoj rezultat imaju privilegovanje 'muške' strane u svakom paru ovih osnovnih dualizama. „Epistemologija koja definiše žene kao ne u potpunosti racionalne, moralne, pa čak ni kao potpuna ljudska bića, ne može se prosto popraviti tako da dozvoli ženama novi status. Ona mora biti u potpunosti odbačena“⁶⁸. Drugo, ove teoretičarke smatraju da 'postmodernizam' može biti od pomoći u otkrivanju nekih 'grešaka' u savremenom feminizmu, kao što je verovanje u kategoriju žene shvaćenu kao neistorijsku i transkulturnu kategoriju, ili u pojam suštinske ženske prirode. Treće, feminizam može, sa svoje strane, da posluži kao korektor za postmodernističke (muške) autore čija je kritika prosvetiteljskog epistemološkog okvira nepotpuna zato što je obično rodno slepa. Feminističke teoretičarke postmodernizma, za razliku od muških postmodernista, naglašavaju da se problem sa tradicionalnom epistemologijom ne sastoji samo u njenim dualizmima i dihotomnom mišljenju, već u činjenici da su ti dualizmi i te dihotomije, i celokupan način mišljenja, rodno zasnovani. Četvrto, feministički postmodernizam naglašava da ne postoji jedno (muško) istinito znanje, ili jedna opšta istina, već mnogo *znanja* i mnogo *istina*, „od kojih nijedna nije privilegovana na rodnoj osnovi“⁶⁹.

67 Upor. Jane Flax, "Postmodernism and Gender Relations in Feminist Theory", *Signs*, vol. 12, no. 4, 1987, pp. 621–643.

68 Susan Hekman, *Gender and Knowledge: Elements of a Postmodern Feminism*, op. cit., p. 59.

69 Ibidem, p. 9.

Ovi opšti principi feminističkog postmodernizma u epistemologiji već ukazuju zašto se unutar ovoga polja razvilo mnogo kritika upućenih *standpoint* teorijama. Neke od ovih kritika su razvijene protiv najranijih verzija različitih *standpoint* teorija, koje su u međuvremenu doživele promene i reformulacije. Na primer, bez obzira na različite varijante *standpoint* teorije koje je predložila, Hartsok smatra od najranijih dana da, prvo, materijalna i društvena stvarnost strukturiše i postavlja granice našem razumevanju sveta, što znači da je svako znanje locirano i situirano i, drugo, da je jedna lokacija/perspektiva, perspektiva marginalizovanih, privilegovana jer obezbeđuje istaknutu tačku iz koje se otkriva *istina* društvene i materijalne stvarnosti.⁷⁰

Teoretičarka Džejn Fleks kritikuje originalnu verziju feminističkog *standpoint*-a i dve pretpostavke teorije Hartsok na sledeći način: „Ne možemo istovremeno da tvrdimo (1) da su duh, sopstvo, znanje društveno konstituisani i da ono što možemo da znamo zavisi od naših društvenih praksi i kontekstâ i (2) da feministička teorija može da razotkrije Istinu celine jednom za sva vremena. Takva apsolutna istina ... zahtevala bi postojanje 'arhimedovske tačke' izvan celine i sa one strane naše uronjenosti u nju iz koje bismo mogli videti (i predstaviti) celinu“.⁷¹

Dok bi se Hartsok i Fleks složili u pogledu prve pretpostavke, druga je više nego problematična za Fleks, kao i za ostale predstavnice feminističkog postmodernizma. Dok one veruju da upravo zato što su *sva* znanja situirana i perspektivistička, *sva* vizije moraju biti delimične, Hartsok „ne može da prihvati logičku konsekvencu [pozicije situiranih znanja]: nijedna perspektiva/*standpoint* nije epistemološki privilegovana“⁷². Ono što Hartsok mora da obezbedi, a što još uvek nije učinila, jeste argument o tome kako je sistematično znanje o stvarnosti iz delimične perspektive moguće, pošto „nije dovoljno jednostavno pretpostaviti da je Marks bio u pravu povodom tako važne stvari“⁷³.

70 Upor. Nancy Hartsok, "The Feminist Standpoint: Developing the Ground for a Specifically Feminist Historical Materialism", op. cit.; Nancy Hartsok, "Postmodernism and Political Change: Issues for Feminist Theory", in: Susan Hekman (ed.), *Feminist Interpretations of Michel Foucault*, The Pennsylvania State University Press, University Park: Pennsylvania, 1996; Nancy Hartsok, "Comment on Hekman's 'Truth and Method: Feminist Standpoint Theory Revisited': Truth or Justice?", *Signs*, vol. 22, no. 2, 1997, pp. 367–374; Nensi Hartsok, „Fuko o moći: teorija za žene?“, *Ženske studije*, br. 1, 1995, pp. 112–130; Jane Flax, "Postmodernism and Gender Relations in Feminist Theory", op. cit.; Susan Hekman, „Truth and Method: Feminist Standpoint Theory Revisited“, op. cit.

71 Jane Flax, "Postmodernism and Gender Relations in Feminist Theory", op. cit., p. 633. Za sličan argument, uporedi Džejn Fleks, „Kraj nevinosti“, u: Džudit Butler i Džoan Skot (prir.), *Feministkinje teoretizuju političko*, Centar za ženske studije i istraživanje roda, Beograd, 2006.

72 Susan Hekman, "Truth and Method: Feminist Standpoint Theory Revisited", op. cit., p. 351.

73 Ibidem, p. 355.

Džejn Fleks, jedna od najoštrijih kritičarki feminističkih *standpoint* teorija, smatra da su one *opasne* po feminizam pošto „[u]prkos postmodernističkim izazovima ... [one] i dalje gaje nadu da je 'bolje' znanje moguće dostići. Pod 'boljim znanjem' one podrazumevaju znanje i epistemologije koje su (ako ništa drugo) manje kontaminirane lažnim uverenjima i dominantnim odnosima moći. One veruju u naprednost feminističkih teorija; to jest, pripisuju im veću nezavisnost od negativnih posledica prosvetiteljstva, što implicira da reprezentuju neki viši i podesniji stepen znanja“⁷⁴. I ne samo to, argumenti koje nude *standpoint* teoretičarke su, smatra Fleks, duboko „pogrešni“, jer „[d]ejstvujući u okvirima prosvetiteljskog metanarativa, ove feminističke teoretičarke brkaju dva različita tvrđenja – da rodno zasnovani odnosi moći generišu izvesne tipove znanja, i da će ispravljanje zabluda, koje usled toga nastaju, nužno proizvesti nešto 'bolje', neko znanje koje će biti u potpunosti emancipatorsko. ... Njih ne zadovoljava konstruisanje diskursa što privileguju neke od onih koji su bili lišeni moći (nužno nauštrb drugih), nego tvrde da otkrivaju načine koji će uvećati opštu sumu ljudske emancipacije. Ove teoretičarke pretpostavljaju da su dominacija i emancipacija binarni par i da izmeštanje jednog na nužan način stvara novi prostor za drugi. Remećenje datog one dovode u nužnu vezu sa dužnošću da se stvara nešto novo. ... One strahuju od toga šta će se dogoditi s tim prostorima ako nisu pod feminističkom kontrolom. ... Iako otkriće novog znanja možda i zavisi od remećenja ranijih odnosa moći, posledice njihovih društvenih izvora nekako su preobražene epistemološkim sredstvima. Epistemologija takođe daje snagu ovom znanju (nezavisno od politike), koja bi mu u suprotnom nedostajala“⁷⁵.

Fleks ovde ne samo što kritikuje feminističke *standpoint* teoretičarke zbog njihove nesposobnosti da idu preko tradicionalnog/prosvetiteljskog okvira, već ih i iznenađujuće optužuje da, poput prosvetiteljskih mislilaca, drže epistemologiju kao odvojenu od politike, kao zasnovanu na 'neutralnim' vrednostima, koja ne može da rezultira iskrivljavanjem ili brisanjem 'istine'.

Za razliku od Fleks, koja bi najradije odstranila *standpoint* teorije iz feminizma, Suzan Hekman⁷⁶ smatra da je čak moguće preformulisati te teorije tako da postanu prihvatljive za feministički postmodernizam odstranjivanjem njihovih 'logičkih' problema. Međutim, ta transformacija se neće postići preko Marksovih dela, već tako što će se mnogo više uzimati u obzir postmodernističke kritike i oprez prema utvrđenim i dominantnim teorijama.

74 Džejn Fleks, „Kraj nevinosti“, op. cit., p. 478.

75 Ibidem, p. 479.

76 Upor. Susan Hekman, „Truth and Method: Feminist Standpoint Theory Revisited“, op. cit.

Da li bismo mogli da razumemo feminističke *standpoint* teorije, kao i druge feminističke teorije kao kontradiskurse koji pokušavaju da destabilizuju dominantne, hegemonске diskurse ili teorije saznanja, ali ne iz razloga što su ti kontradiskursi epistemički privilegovani? Pošto je znanje partikularno, a subjekt saznanja društveno konstruisan, feministički *standpoint* se možda može definisati kao situirano i angažovano znanje, kao lokacija iz koje feministkinje artikulišu kontradiskurs i zahtevaju manje represivno društvo. Međutim, to bi značilo da će „[s]vaki feministički *standpoint* biti nužno delimičan“⁷⁷, i da feministkinje govore iz mnogobrojnih *standpoint*-a proizvodeći mnogobrojna i višestruka znanja i istine, i mnogobrojne i višestruke tačke otpora. Ova činjenica ne sprečava da žene i feministkinje rade zajedno za neke specifične političke ciljeve, što je jedan od osnovnih strahova *standpoint* teoretičarki zbog koga se protive umnožavanju 'autentičnih' perspektiva. Prema tome, umesto da poput Fleks situiramo feminističke *standpoint* teorije u potpunosti unutar polja i okvira prosvetiteljskog mišljenja i njegove epistemologije, možda je moguće da sledimo predlog Suzan Hekman koja veruje da bi preformulisana *standpoint* teorija, koja podrazumeva mnoštvenost kontradiskursa, mogla biti deo nove paradigme znanja koja predstavlja 'epistemološki raskid' sa prosvetiteljskim mišljenjem i njegovom epistemologijom. Međutim, ovakva preformulacija feminističkog *standpointa* bi vodila i ukidanju samih *standpoint* teorija.

Iako se među sobom razlikuju po pitanju odnosa prema tradiciji,⁷⁸ i iako postoje „različite *standpoint* teoretičarke, u množini“⁷⁹, *sve* ove teoretičarke ipak smatraju da postoje 'epistemološki' privilegovani, bolji diskurzivni prikazi društvenih svetova. Drugim rečima, svaki pokušaj da se *standpoint* teorija učini više 'postmodernom' ne samo da neće biti dobro dočekan od strane *standpoint* teoretičarki, već on sam po sebi dovodi u pitanje postojanje feminističkih *standpoint* epistemologija odbacivanjem jedne od njihovih ključnih tvrdnji: neke per-

77 Jane Flax, "Postmodernism and Gender Relations in Feminist Theory", op. cit., p. 642.

78 Harding, na primer, u nekoliko navrata pita: „kako je moguće da feministička teorija napusti prosvetiteljske pretpostavke i da i dalje ostane feministička“ (Sandra Harding, *Whose Science? Whose Knowledge?*, op. cit., p. 186). Ista poenta se uočava i u Sandra Harding, "Feminism, Science and the Anti-Enlightenment Critique", op. cit., p. 99. Sa druge strane, Hartsok odbacuje maskulinističko mišljenje prosvetiteljstva i čak ide toliko daleko da tvrdi, bez detaljnijeg objašnjenja, i sledeće: „Ja vidim Marksa na kraju krajeva kao antiprosvetiteljsku figuru, iako se mora priznati da je njegov odnos prema prosvetiteljstvu i čitavoj tradiciji zapadne političke misli i odnos sina-naslednika i odnos sina-pobunjenika“ (Nancy Hartsok, "Comment on Hekman's 'Truth and Method: Feminist Standpoint Theory Revisited': Truth or Justice?", op. cit., p. 369). Prema tome, za Hartsok, Marksova misao predstavlja 'epistemološki raskid' sa tradicijom.

79 Sandra Harding, "Comment on Hekman's 'Truth and Method: Feminist Standpoint Theory Revisited': Whose Standpoint Needs the Regimes of Truth and Reality?", *Signs*, vol. 22, no. 2, 1997, p. 389.

spektive su privilegovane i 'bolje' od drugih. Prema tome, čini se da su ova dva teorijska pristupa, koje Harding uočava kao kontrastna u svojoj klasifikaciji iz 1986. godine, i dalje suprotstavljena i da njihove zastupnice imaju različite ideje i ciljeve u svojim epistemološkim istraživanjima.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Tekst pokazuje nastanak i razvoj feminističkih epistemologija kao odgovor na tradicionalne i maskulinističke pristupe saznanoteorijskoj problematiki. Iako feminističke epistemologije nastaju prvobitno kao kritike tradicionalnog epistemološkog okvira, njihov dalji razvoj pokazuje da se ne zadržavaju samo na nivou kritike, već da već nekoliko decenija doprinose epistemologiji razvijanjem alternativnih pristupa znanju i istini. Epistemologiju u ovom tekstu definišem kao interdisciplinarno polje istraživanja, koje razmatra znanje kao politički događaj, i u kome su znanje i moć povezani na raznolike i složene načine. Na taj način pokazujem da su epistemološki problemi i dalje važni iako ih više ne razmatramo u tradicionalnom filozofskom okviru. Ako epistemologiju ne držimo na bezbednoj distanci od političkih, društvenih i kulturnih uticaja, onda više ne možemo da govorimo o epistemološkim istraživanjima koja nisu u isto vreme i politička. Feministička epistemologija ili, preciznije rečeno, feminističke epistemologije možemo onda videti kao jedno od područja u kome se razvijaju različiti teorijski pristupi znanju. Na tom polju se i dalje vodi živi dijalog između različitih teoretičarki o *alternativnim* epistemološkim teorijama i razvijaju kritike istih, u kojima žene nisu samo objekti, već pre svega subjekti saznanja. Nepostojanje saglasnosti povodom ključnih epistemoloških problema nije dovelo feminističke pristupe znanju i istini do neke vrste teorijskog 'očajanja', već je doprinelo stvaranju novog, heterogenog polja istraživanja epistemoloških problema iz različitih feminističkih perspektiva, kojima je zajedničko verovanje da nema epistemoloških razmatranja koja nisu istovremeno i politička.

LITERATURA

- Alcoff Linda and Potter Elizabeth (eds), *Feminist Epistemologies*, Routledge, London, 1993a.
- Alcoff Linda and Potter Elizabeth, "Introduction: When Feminisms Intersect Epistemology", in: Linda Alcoff and Elizabeth Potter (eds.), *Feminist Epistemologies*, Routledge, London, 1993b, pp. 1–14.
- Alcoff Linda (ed.), *Epistemology: The Big Questions*, Blackwell Publishing Ltd, 1998.
- Alcoff Linda, *Real Knowing: New Versions of the Coherence Theory*, Cornell University Press, Ithaca and London, 2008.

- Anderson Elizabeth, "Feminist Epistemology and Philosophy of Science", in: Edward N. Zalta (ed.), *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 2000, available from: <http://plato.stanford.edu/archives/sum2004/entries/feminism-epistemology/>, (accessed March 8th 2012).
- Anderson Elizabeth, "How Not to Criticize Feminist Epistemology: a Review of *Scrutinizing Feminist Epistemology*", 2004, available from: <http://www.personal.umich.edu/%7Eeandersn/hownotoreview.html>, (accessed February 15th 2012).
- Campbell Kirsten, *Jacques Lacan and Feminist Epistemology*, Routledge, New York, 2004.
- Changfoot Nadine, "Feminist Standpoint Theory, Hegel and the Dialectical Self: Shifting the Foundations", *Philosophy & Social Criticism*, vol. 30, no. 4, 2004, pp. 477–502.
- Collins Patricia Hill, "Comment on Hekman's 'Truth and Method: Feminist Standpoint Theory Revisited': Where's the Power?" *Signs*, vol. 22, no. 2, 1997, pp. 375–81.
- Descartes René, *Meditacije o prvoj filozofiji*, Plato, Beograd, 1998.
- Flax Jane, "Postmodernism and Gender Relations in Feminist Theory", *Signs*, vol. 12, no. 4, 1987, pp. 621–643.
- Fleks Džejn, „Kraj nevinosti“, u: Džudit Butler i Džoan Skot (prir.), *Feministkinje teoretizuju političko*, Centar za ženske studije i istraživanje roda, Beograd, 2006.
- Harding Sandra, *The Science Question in Feminism*, Cornell University Press, Ithaca, 1986.
- Harding Sandra, "Feminism, Science and the Anti-Enlightenment Critique", in: Linda Nicholson (ed.), *Feminism /Postmodernism*, Routledge, New York/London, 1990.
- Harding Sandra, *Whose Science? Whose Knowledge?*, Open University Press, Milton Keynes, 1991.
- Harding Sandra, "Rethinking Standpoint Epistemology: 'What Is Strong Objectivity'?" In: Linda Alcoff and Elizabeth Potter (eds.), *Feminist Epistemologies*, Routledge, London, 1993, pp. 49–82.
- Harding Sandra, "Comment on Hekman's 'Truth and Method: Feminist Standpoint Theory Revisited': Whose Standpoint Needs the Regimes of Truth and Reality?" *Signs*, vol. 22, no. 2, 1997, pp. 382–391.
- Hartsock Nancy, *Money, Sex, and Power: Toward a Feminist Historical Materialism*, Longman, New York, 1983.
- Hartsock Nancy, "The Feminist Standpoint: Developing the Ground for a Specifically Feminist Historical Materialism", in: Sandra Harding (ed.), *Feminism and Methodology*, Indiana University Press, Bloomington, IN, 1987, pp. 157–180.
- Hartsock Nancy, "Postmodernism and Political Change: Issues for Feminist Theory", in: Susan Hekman (ed.), *Feminist Interpretations of Michel Foucault*, The Pennsylvania State University Press, University Park: Pennsylvania, 1996.
- Hartsock Nancy, "Comment on Hekman's 'Truth and Method: Feminist Standpoint Theory Revisited': Truth or Justice?" *Signs*, vol. 22, no. 2, 1997, pp. 367–374.
- Hartsock Nancy, "Experience, Embodiment, and Epistemologies", *Hypatia*, vol. 21, no. 2, 2006, pp. 178–183.
- Hartsock Nensi, „Fuko o moći: teorija za žene?“, *Ženske studije*, br. 1, 1995, pp. 112–130.

- Hawkesworth Mary, „Knowers, Knowing, Known: Feminist Theory and Claims of Truth“, *Signs*, vol. 14, no. 3, 1989, pp. 533–557.
- Hawkesworth Mary, *Feminist Inquiry: From Political Conviction to Methodological Innovation*, Rutgers University Press, New Brunswick, NJ, 2006.
- Hekman Susan, *Gender and Knowledge: Elements of a Postmodern Feminism*, Polity Press, Cambridge, 1990.
- Hekman Susan, „Truth and Method: Feminist Standpoint Theory Revisited“, *Signs*, vol. 22, no. 2, 1997a, pp. 341–365.
- Hekman Susan, „Reply to Hartsock, Collins, Harding, and Smith“, *Signs*, vol. 22, no. 2, 1997b, pp. 399–402.
- Lončarević Katarina, „Status epistemološkog istraživanja u feminističkoj teoriji u svetu i Srbiji“, *Genero*, no. 8/9, 2006, pp. 37–43.
- Longino Helen, *Science as Social Knowledge*. Princeton University Press, Princeton, 1990.
- Longino Helen, „Subjects, Power and Knowledge: Description and Prescription in Feminist Philosophies of Science“, in: Linda Alcoff and Elizabeth Potter (eds.), *Feminist Epistemologies*, Routledge, London, 1993, pp. 101–120.
- Mendel Iris, „Knowledge/Power/Empowerment: Feminism and the Politics of Epistemology“, 2007, available from: <http://www8.umu.se/kvf/aktuellt/ppf/imendel.pdf>, (accessed January 22nd 2012).
- Nelson Lynn, „Epistemological Communities“, in: Linda Alcoff and Elizabeth Potter (eds.), *Feminist Epistemologies*, Routledge, London, 1993, pp. 121–159.
- Smith Dorothy, „Women’s Perspective as a Radical Critique of Sociology“, *Sociological Inquiry*, no. 44, 1974, pp. 7–13.
- Smith Dorothy, „Comment on Hekman’s ‘Truth and Method: Feminist Standpoint Theory Revisited’“, *Signs*, vol. 22, no. 2, 1997, pp. 392–398.

Katarina Lončarević

Feminist Epistemology: Emergence, Development and Key Issues

Abstract

The article represents critical reasoning about the emergence and development of feminist epistemology from 1980s until nowadays. Feminist epistemology started in part as a critique of traditional epistemology and dualisms underlying traditional epistemological projects. On the other side, feminist epistemologies do not represent merely a critique but they develop alternative theories to masculi-

nistic theories of knowledge. Feminist epistemologies are based on the insight into the relationship between knowledge and power and they claim that there are not epistemological inquiries that are not at the same time political. The relationship between knowledge and politics can be seen in the case of the most developed feminist epistemological theories – standpoint theories that have different forms and variants. The article shows the field of feminist epistemology as highly dynamic, as a field where internal critiques of different approaches to epistemological problems have been already developed. As an example of this internal debate, the article examines critiques of standpoint theories developed within the framework of so called feminist postmodernism.

Key words: epistemology, traditional epistemology, politics, contemporary feminist epistemology, standpoint theories, feminist postmodernism.